

О. Б. Костенко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СВОБОДА ЯК ЕВРИСТИЧНИЙ ПРИНЦИП ПРАВОРОЗУМІННЯ (філософсько-правове есе)

Питання щодо взаємозв'язку права та свободи є одвічною проблемою соціального самовизначення людства, трагічний характер буття якого дуже часто визначався конкуренцією цих понять. Розуміння права як форми зовнішнього — з позиції конкретного індивіда — соціальне організованого примусу (при цьому можливо і байдуже ставлення до самого його носія — держави, корпорації, пана і т.п.) сприймає особисту свободу індивіда як можливість, як фрагмент цього глобального правового примушення, юридичного свавілля, що може бути сфокусований щодо іншого суб'єкта (іншої особистості, соціальної групи, народу). Таким чином, свавілля та порушення свободи може розглядатися як загальний закон природи, що виявляється у взаємовідносинах будь-яких суб'єктів навіть в тій ситуації (мрія Руссо), коли існує діалектична тотальність політичного буття цілісного політичного суб'єкта — народу — в його гармонійній розчленованості на громадян, що його складають.

Питання про свободу залишається відкритим, якщо навіть соціальне мислення кожного з цих індивідів «клоновано» правовою діалектикою (мрія Гегеля), що зв'язує поняття свободи з ієрархією моральних соціальних цінностей шляхом самого розуму (мрія Канта), необхідність присутності та реалізації якого також генерує уявлення про «зв'язаність» людини, людської спільності фундаментальною ідеальною якістю.

Отже, питання про свободу є питанням про причину (для одних природно, а для інших штучно) порушеної цілісності самого суб'єкта соціального запитування, про можливість та наслідки міжсуб'єктної взаємодії в контексті початкової невпевненості кожного з суб'єктів у стихії власного дискретного існування, що повністю не зникає навіть тоді, коли самі індивіди в своїй сукупності з іншими усе ж таки визначають для себе правила гри з назвою — свобода. При цьому виникає запитання: чи набуває індивід під час цього визначення ще більшої свободи, чи обмежує її в певних інтересах, генеруючи своєрідну «мазохистську етику» правового лібералізму? І чи не припускає сьогоднішня загальна констатація байдужості наших громадян до формальних прав і свобод деяке інше уявлення про свободу

взагалі в порівнянні з автономними представниками західної цивілізації? Згадаємо в цьому зв'язку софістів Стародавньої Греції, які уявляли право як щось більш високе, безумовне, природне, як справжнє джерело моральної природи людини, яке вона, проте, дуже часто зраджує, створюючи волевстановлене, власне людське право, що межує із свавіллям і зловживанням владою. Отже, ще не будучи реально відтвореним та ідеально зафіксованим, цілісне уявлення про свободу як про всезагальний, природний і соціальний закон вже з самого початку наражалось на деструкцію та скепсис. Ось чому й сьогодні всі спроби визначити суттєвість свободи та її значимість у сфері правового буття зв'язані з метаісторичною реакцією відторгнення «свободою» будь-якого змісту, що ззовні нав'язується їй.

Свобода неможлива без деякої вільної якості в самому уявленні про свободу. Йдеться про «свободу» самого поняття, самого слова «свобода». Свобода неможлива без гімну тавтології! У свободи є право не боятися, а тому і не ховатися в своєму відчуженому визначенні, тобто за іншими словами та значеннями. А тому свобода — це свобода і нічого більше. Визначаючи свободу, ми знищуємо її як свободу, ми не віримо в неї! І все ж таки спробуємо визначити свободу, спробуємо відштовхнутися від її нескінченної замкнутості в собі. Свобода є природно-емоційним континуумом. Це стан наших відчуттів, що летять в безкрайому просторі уявлень про себе. Свобода як слово незрозумілим чином впливає передусім на наше почуття, залишаючись при цьому носієм універсально-ідеального значення як такого.

Відношення між свободою як мислимим і почуттєвим породжує своєрідний парадокс: щоб бути дійсно (водночас думкою та почуттям) вільним, необхідно уявити можливість свободи від самої свободи! Уявити можливість відмовитися від неї! У цьому є діалектика свободи! Чи вільні ми в постійній ідентифікації свободи як свободи? Чи вільні ми у своїй свободі? Чи не обмежені нею? А тому, як свідомо так і несвідомо, ми постійно випробуємо нашу свободу на свободу, на міцність зв'язку з нею, на можливість залишити її в будь-який момент.

І ось тут наша рефлексія, наше мислення завдяки єдності свободи думки та думки про свободу, з'єднавши в собі вільний дух і дух свободи, заявляють про єдність свободи як свого власного початку і свободи як принципу всесвіту. Але для почуття ця єдність є примарною, а свобода поза почуттям свободи є чимось стороннім, трансцендентним і, можливо, конфліктним для почуття.

Ось чому в своїй обміркованій реальності та дійсності (не як самообман або ілюзія) свобода, яку ми уявляємо існуючою поза нами для нашого почуття, втілюється в щось трагічне та похмуре, і постаттю гобсовського Левіафана втручається в наше самовизначення. Для почуття як природної основи індивіда єдність думки та її спекулятивного творіння – об'єкта, що є центром всесвітньої свободи, що вільно (!) оцінює потенціал нашої власної свободи, є підставою природного роздвоєння антропологічних цінностей. Для почуття свободи змоглядне буття свободи як сутності, що перебуває поза ним, обертається для нас як носіїв цього почуття безглуздою та безнадійною проблемою свободи Бога. Якщо ми не є абсолютним центром унікальної і тільки нам притаманної природної свободи, то значить є щось інше, що існує поза нами, бачить нас з боку, і жаж... володіє невідомою нам якістю, гідністю та початком – свободою! Відчуття паралельного простору свободи як принципу в мені і свободи як принципу поза мною, сполучається в усвідомленні розірваності та відчуженості як принципу соціального буття. Тим більше, якщо спроби досягнути цієї вже неспекулятивної єдності виявляються приреченими (тому що за цими спробами ми спостерігаємо з боку). І тільки мислення намагається прийти до нас (до нашого почуття свободи) на допомогу, прагнучи хоча б змоглядно врятувати його (почуття свободи) самодостатність. Конструюється простір комунікації, консенсус двох континуумів свободи – моєї, вашої, нашої свободи та свободи всього того, що не є мною, вами, нами, що ігнорується в усіх інших частинах універсуму. При цьому від самого почуття свободи вимагається достатньо мужності для з'ясування та усвідомлення меж цього простору, що зв'язане із процесом порівняння й оцінки вашої свободи та свободи спільності, до якої ви належите (свободи держави, свободи народу, свободи всього соціуму як суб'єкта, як людства в цілому).

Отже: свобода в нас і свобода поза нами! Як не згадати в цьому зв'язку принцип доповненості Нільса Бора в ситуації, коли важко визначити цілісність об'єкта, що вивчається, або явища. Так, визначаючи принцип діалектичного співіснування

свободи як атрибута всесвіту і свободи як мікрокозму нашої індивідуальності, ми приходимо до наступного співвідношення: чим більше я зайнятий своєю свободою, чим менше я думаю про свободу будь-яких суб'єктів поза мною, тим далі я ухиляюся від розуміння та визнання їхньої свободи, оцінюючи на собі тільки їхній зовнішній вплив, що обмежує мене, або говорячи словами Канта, маю справу тільки із їхнім свавіллям.

Таким чином, усвідомлення обсягу їхнього свавілля як свободи поза мною, дозволяє мені оцінити весь обсяг моєї власної свободи. Наше почуття свободи не здатне співвіднести ці обсяги. А тому нам знов допомагає думка, котра абстрагуючись (відмовляючись?) від природного пафосу свого опонента, ігноруючи його, конструює логіку власного вчинку та свою інтелектуальну присутність в «іншому» просторі. В ньому я починаю бачити себе з боку, я починаю розуміти логіку того, що раніше визначалося як свавілля, я починаю відчувати в собі присутність більш потужного, більш значного та фундаментального, в мені розкривається зміст тієї свободи, яку я раніше сприймав лише в образі необхідності. Отже, чим ближче я до самого себе, тим далі я від «іншого» в самому собі, чим більш цінною є для мене моя власна свобода, тим більше перешкод і труднощів виникає на шляху її реалізації, і навпаки: ніж ближче я до свободи як принципу поза мною, тим далі я від своєї чуттєвої суб'єктивності, «моєї» свободи.

Все вищезгадане має, на нашу думку, дуже важливе значення для розуміння сутності права. Право є універсальною формою вирішення конфлікту моєї суб'єктивної свободи і свободи соціуму. Право є форма діалектичної єдності цих двох принципів свободи. Право є простором, у якому відбувається як зіткнення, так і консенсус модусів свободи. Право є наслідком дуалізму свободи. Таким чином, заборона та дозвіл, зобов'язання та покарання є лише чинниками, що демонструють усю парадоксальність феномену свободи як права, як діалектичної можливості не свободного, не вільного здійснення свободи. Завдяки праву ми бачимо межі свободи один одного. Завдяки праву я (ви, ми) можемо вже цієї миті грати роль у всесвітній виставі свободи, можемо реально розглянути себе як правову особистість, з аристократичною легкістю (роль правової особистості в історії!?) приймаючи обов'язок інших розглядати мене або вас як протиставлене їм все-світнє обличчя свободи зі своєю моральною красою та, можливо, трагічним пафосом (етичне праворозуміння стародавніх греків). Це правове

протистояння (у тому числі й стосовно Бога – Гуго Гроцій, але чого було більше у вчинках Христа: свободи як людини або свободи як Бога?), є діалектичним «правостоянням», ідеальною метою якого є примирення модусів свободи, а тому право є формою взаємовибачення свобод, що стикаються за правилами хаосу.

Право є плоттю і кров'ю умиротвореної свободи людства як цілого. Згадаємо, наприклад, уявлення Гегеля про державу «як ходу (рух) бога у мирі», завдяки чому ми як громадяни держави «вільні» деякою особливою свободою у порівнянні з індивідом як самотнім, атомарним фактом роздрібненого, відчуженого та розірваного людського буття. Не будемо забувати, що для багатьох свобода — це є саме феноменом належності до будь-якої соціальної спільноти, існуючої та діючої за логікою самостійного суб'єкта (згадаємо «людину натовпу» Едгара По). Саме тому такою важливою є можливість визначити міру правової свободи індивіда шляхом оцінки ступеня «комфортності» від його перебування у «вільному просторі» того або іншого соціального суб'єкта. Ось чому так важливо знати та вміти співвіднести можливості свободи як у її індивідуалізованому природно-правовому масштабі, так і в будь-якому відчуженому соціальному континуумі як формі «правової тілесності» певного типу. Так виникає уявлення про правовий обов'язок як міру і можливість нашої індивідуалізованої свободи, що вільно обирає міру невірної поведінки. Цю міру можна диференціювати залежно від ступеня потужності свободи, а тому й сили правової енергії тієї соціальної спільноти, яка з радістю приймає в свою загальну конфігурацію свободи й вектор нашої свободи. Більш того, ступінь нашої свободи конститується й у діалектиці відношень різноманітних соціальних спільнот, до яких ми можемо належати водночас. Отже можна говорити про:

а) діалектику свободи як форму нормативно-правової комунікації, що виступає у вигляді діалогу, паралельних монологів або взаємного мовчання — комунікаційної паузи суб'єктів;

б) діалектику свободи як реальну, матеріальну, поведінкову взаємодію (боротьбу?) соціальних суб'єктів, що будується як на усвідомлених, так і неусвідомлених нормах свободи.

Отже, специфіка нашої правової свободи визначається самим характером, природою (формою свободи) тих або інших соціальних суб'єктів, що перебувають соціально-нормативному просторі в стані взаємодії – у вигляді взаємного схоплення, перебування одного в іншому або в

стані «паралельності», вільної відчуженості, котрі спостерігаються з боку. Виділимо деякі види суб'єктів, що перебувають у різних формах взаємодії:

1) індивіди з їх «атомарною» відокремленістю та самодостатністю як дискретні крапки соціального простору в його «до» чи «позадоговірному» стані (згадаємо Епікура). Ця дискретність правового стану індивіда щодо іншого може виявлятися всередині різноманітних соціальних суб'єктів (групи або класу, церкви, громадянського суспільства, держави, народу, нації, людства);

2) індивід як особистість і сукупність індивідів в їхній суспільній суб'єктності та цілісності (особистість і суспільство в цілому, особистість і громадянське суспільство, особистість і держава);

3) клас (стан), корпорація і загальний простір громадянського суспільства;

4) народ і держава (наприклад, проблема співвідношення «масштабів» свободи народу та свободи держави);

5) держава і держава (у контексті міждержавних, міжнародно-правових відносин);

6) частини (елементи) самої держави як розпорошеного цілого (наприклад, характер взаємодії судової і законодавчої влади в контексті концепції розподілу влади);

7) суспільство в широкому сенсі, соціум як соціальна засада і держава (частина суспільства та держава в цілому, суспільство в цілому та частина держави, частини суспільства й частини держави);

8) нація (народ, національна меншість) і інші подібні суб'єкти;

9) народ і людство (наприклад, в контексті проблеми національного та загальнолюдського);

10) «атомарна» держава і космополітичний простір «земної цивілізації» як своєрідного «громадянського суспільства», тільки в його універсальній загальнолюдській якості);

11) людство і природа (представники тваринного та рослинного миру як суб'єкти природного права);

12) індивід, релігійна громада, народ, людство і Бог (віра як духовна соціалізація свободи; теократична (теологічна) доктрина походження держави, законодавство Мойсея).

З огляду на це все, ми визначаємо природне право як загальним нормативне дзеркало свободи, а протиставлене йому позитивне право розглядаємо вже як набір дзеркал (для когось кімната сміху, де останньою сміється влада?), ступінь кривизни яких і визначає різноманітність суб'єктивної людської свободи. Але право взагалі — це не стільки віддзеркалення реальності як свободи,

але й можливість конструювання нової реальності, нових просторів свободи, нових параметрів її інтерпретації.

Саме свобода є евристичним рухом до відкриття в межах права нової реальності, що певним чином трансформує вже існуючу правову реальність, яка завдяки свободі знаходить новий вимір своєї самоінтерпретації, а тому відкриває свою власну евристичну потенцію, що так притягує і одночасно лякає чимось непередбаченим й можливо ворожим. Ось чому можна вважати свободу певним методом відкриття нового у правовій реальності. Саме свобода є евристичним принципом праворозуміння і певним методом правозастосування... Як евристичний принцип – свобода завжди намагається констатувати можливість виходу з вимір права, тим самим породжуючи можливість його іншого виміру. Але якщо це буде усвідомлений, свободний вихід за межі права – то цей вихід свободи, самим правом може бути перетворений у нормативний вихід.

Саме завдяки формі, формальній стороні права як континууму нормативних речей природи людини, бога, всесіту стає зрозумілим евристичне значення та цінність моєї свободи, яка може насолоджуватися старою реальністю (право на минуле), може зупинити рух часу і встановити правовий статус цієї миттєвості (згадаємо Гете), або породити як реально так й у своїй уяві нову нормативну реальність. Саме це і означає закріплення зміст положення Конституції України щодо невичерпного характеру, природи, переліку моїх, їх, наших, чужих прав і свобод! Характерно, що автори нашої Конституції не знайшли поняття критерію за яким не можуть бути вичерпані ці права і свободи. Що саме в них не може бути вичерпано?

Згадаємо Ж.П.Сартра: не існує початково заданої людської натури, а тому немає й загальнолюдських параметрів природності права. Особистість, що вибирає своє буття в повному альтернативних можливостей і протиріч світі, є субстанційною основою власного масштабу позитивної свободи – причиною конфлікту з позитивним порядком влади. Позитивна (перед самою собою) відповідальність особи за свій власний вибір більш вагома, ніж життя згідно з мораллю – загальновідомою, а тому також «позитивною». Несумлінною поведінкою, правопорушенням, свободопорушенням можна вважати втечу людини від своєї власної відповідальності за зроблений або не зроблений вибір.

В бутті права саме право задає буттю питання, на які немає ясних філософських відповідей. А тому кожний індивід як своє власне автономне правове буття повинен вільно (парадокс?) спробувати побудувати своє соціальне життя, формуючи себе кожною своєю дією та вчинком, постійно роблячи вибір. Зреченість людини на позитивну свободу породжує її тривогу й невпевненість. Будучи позитивно зв'язаними соціальними зв'язками громадянського суспільства, якого ми початково не обираємо, ми все ж таки ждатні обрати самих себе, вільно створити власну інтерпретацію своєї свободи, нову форму її буття. А тому щоб бути вільними, треба спробувати інакше подивитися на себе... Гарантій на має, але нам може поталанити, і ми створимо свій власний мікрокосм свободи, що потенційно може перетворитися у ліберальний правовий порядок в існуючих поза нами суб'єктах з метою помолитися праву як свободі, а ні праву як владі.

А. Б. Костенко

СВОБОДА КАК ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПРИНЦИП ПРАВОПОНИМАНИЯ

Вопрос о взаимосвязи правопонимания и понимания свободы является вечной проблемой социального самоопределения человечества, трагический характер бытия которого очень часто определялся конкуренцией разных смыслов, заключенных (даже в «криминальном» значении этого слова) в феномене свободы. Именно природа права является универсальной онтологической основой для разрешения конфликта между субъективной свободой (свободой субъекта) и свободой социума. При этом право не только отзеркаливает реальность как социальный образ хаоса свободы, но и дает возможность сконструировать новую реальность, новое пространство свободы, создать новые параметры ее интерпретации. И парадокс – само право превращается в одно из измерений свободы. Именно свобода становится эвристическим движением к открытию в пределах права новой реальности, которая трансформирует уже существующие правовые ценности и нормативные механизмы. Возникает новая форма самоинтерпретации свободы – быть методом открытия нового в правовой реальности, нового как непредсказуемого и возможно опасного.

FREEDOM AS A HEURISTIC PRINCIPLE OF UNDERSTANDING OF THE LAW

The issue of the interrelation between the understanding of the law and understanding of freedom is an eternal problem of the social self-determination of the mankind which tragic character of life has been often defined by the competition of the different senses concluded (even in «criminal» value of this word) in the phenomenon of freedom. The nature of the law has a universal ontologic basis for the resolution of conflict between the subjective freedom (freedom of the subject) and the freedom of society. Thus the law not only displays the reality as such as the social image of the chaos of freedom, but also enables to design the new reality, new space of freedom, to create new parameters of its interpretation. And paradoxically the law turns as one of measurements of freedom. Freedom becomes the heuristic movement to opening within the limits of the law of a new reality which transforms already existing legal values and normative mechanisms. There is a new form of self-interpretation of freedom is to be a method of opening of the new in the legal reality new as unpredictable and probably dangerous.